

מחנות עבודות הכפייה ליהודים בגנרלגוברנמן

דיטר פוהל

מערך המחנות בשנים 1939-1942

ביוני 1943 הוחזקו במחנות הריכוז הנאציים כ- 200,000 אסירים. אותה עת התקיימה בגנרלגוברנמן מערכת מחנות אחרת, מרוכזת פחות וקצרת ימים יותר, שהקיפה 120,000 אסירים, לפחות. בסך הכול היו בגנרלגוברנמן 300-400 מחנות לעבודות כפייה ליהודים, מהם כ- 50-60 מחנות גדולים, כלומר, מחנות שבהם שהו לעתים 1,000 אסירים או יותר. את מספר הקורבנות של כל מחנות עבודות הכפייה האלה ניתן לקבוע רק לאחר חישובים פרטניים מסובכים, אולם הוא עולה בעשרות מונים על האומדן המרבי של האסירים, 120,000 איש, וקרוב לוודאי שהיה גבוה מ- 200,000 איש.

במסגרת רדיפות היהודים החלו עבודות הכפייה מוקדם יותר ממה שהניחו חוקרים זמן רב. כבר בימים הראשונים להקמת הגנרלגוברנמן ב- 1939 הוצא הצו בנוגע לעבודות הכפייה שנכפתה על היהודים, והוא יושם עד מהרה על גברים יהודים מגיל 12 עד 60 שנה. המניעים להחלטה על בניית מחנות עבודה ליהודים היו רבים ושונים. עבודת הכפייה היהודית הייתה חלק משלל המלחמה. חלק גדול ביותר מהיהודים הפולנים, הרבה מעבר לשיעורם באוכלוסייה, היה מחוסר עבודה, או שבשל המלחמה נעשה מחוסר עבודה. מראש תכנן מנגנון הכיבוש הגרמני את השתתפות היהודים בכלכלת פולין, בתחומים שאין להם תחליף, רק לטווח קצר. היהודים היו אמורים להיות מנוצלים בצורה מקסימלית עד למיצוי יכולתם.

בשנת 1940 הוקמו רוב מחנות עבודת הכפייה עבור היהודים במחוז לובלין. אלה קמו על יסוד תוכנית המפקדה להקים סוללה במזרח ועל יסוד הרעיון של "מאגר יהודים" (תוכנית ניסקו) שביצעו הימלר ומפקד האס.אס והמשטרה במחוז לובלין, אודילו גלובוצניק. אולם תוכנית "המאגר" והקמתם של ארבעה מחנות גדולים קרסה. עיקר המאמצים הופנו מעתה לפעולות לגיוס לעבודה, אשר טופלו בשנים 1939-1940 בצורה שרירותית, ובמהלך שנת 1940 הועברו לגורמים האזרחיים. רק השמירה על עובדי הכפייה היהודים עדיין נכללה בתחומי האחריות של מפקדת האס.אס והמשטרה. בשנת 1940 הוקמו רוב המחנות שנועדו לבניית דרכים ושיפורם. בשנת 1941 הוקמו רק מעט מחנות חדשים, משום שהנהגת הכיבוש ראתה את עבודת המחנות כבלתי כדאית מבחינה כלכלית ושקלה את גירוש כל היהודים מהגנרלגוברנמן.

בסך הכול גורשו בשנים 1940-1941 24,000 יהודים למחנות העבודה במחוז לובלין, מהם 7,100 ממחנות שבויי מלחמה שנועדו לפולנים בתוך הרייך. מספרם של עובדי

הכפייה היהודים במחנות במחוז לובלין הגיע בקיץ-סתיו 1940 ל- 50,000-70,000. המספר הכולל של מחנות עבודות הכפייה ליהודים במחוז בשנים ההן הגיע ל- 76.

תנאי החיים של האסירים היו שונים ביותר. בתחילה יכלו העובדים היהודים ללון, לדוגמה, בבית. ירי המוני היה נדיר יחסית במחנות המוקדמים; הוא נעשה בעיקר אם חלו אסירים רבים או אם פרצה מגפה. כך אירע במחנה דרווניצה (Drewnica) במחוז ורשה וכן במחנה אוסווא (Ossowa) במחוז לובלין. בסתיו 1941, כלומר בשלב הראשון של "הפתרון הסופי" באירופה, החזיקה מפקדת הא.ס.אס והמשטרה בגנרלגוברנמן רק מחנות עבודת כפייה בודדים עבור יהודים.

מעמדם של מחוזות גליציה ולובלין אינו מיוחד רק בכל הנוגע להתפתחות "הפתרון הסופי" בגנרלגוברנמן, אלא גם בהיסטוריה של מחנות עבודות הכפייה ליהודים. ביום 20 ביולי 1941 הורה הימלר לגלובוצניק לבנות מחנה ענק ולהרחיב את מחנה עבודת הכפייה ברחוב ליפובה (Lipowa), שעבד עבור מפעלי החימוש של הא.ס.אס. המחנה הגדול בלובלין, מיידנק, עבר לאחריותו של פיקוח מחנות הריכוז, ובכך הורחק עוד יותר מידי גלובוצניק. גם ההנהגה האזרחית במחוז לובלין ניסתה כבר באביב 1942 לבנות מחנה עבודות כפייה חדש ובכך לסכל את התרחבות תחום השליטה של גלובוצניק. באופן זה קרסה לעת עתה תוכניתו של גלובוצניק, להקים כבר במאי 1942 מחנה גדול עבור היהודים שגורשו למחוז לובלין מאזורי הרייך הגרמני. מאז מרס 1942 גירש הא.ס.אס את אחרוני היהודים מהערים הגדולות הגרמניות ומווינה, אל הגנרלגוברנמן.

במחוז גליציה התנהלו הדברים בצורה אחרת. שם החרימו מפעלי החימוש הגרמניים אדמות בלבוב, כבר בתקופה מוקדמת. גם המפקד החדש של הא.ס.אס והמשטרה, פרידריך קצמן (Katzmann), הורה לחפש בהקדם שטחים עבור מחנה באזור. קצמן אכן הצליח, כבר באוקטובר 1941, לבנות מערך מחנות משל עצמו. הנהלת הרשות לבניית דרכים של הגנרלגוברנמן הטילה עליו להקים מחנות עבודת כפייה לאורך מסלול ההמראה והנחיתה מלבוב אל פודוולוצ'יסקה (Podwloczyska). אין ספק שלא מקרי הדבר, שמייד לאחר הרצח ההמוני הראשון של קצמן נגד היהודים ממזרח גליציה הוטלה המשימה עליו. מערך מחנות זה, שנועד לבניית דרכים, התקיים עד אביב 1942 באופן נרחב והורחב שוב באוקטובר. באותו זמן, במאי 1942, הורה קצמן להקים מחנה נוסף ליד מפעלי החימוש הגרמניים בלבוב-יאנובסקה, שהבטיח לו לאורך זמן את ניצולם של האסירים. גם כאן נכשלו יוזמתו של קצמן והכנותיו לחיסולם הסופי של יהודי מזרח גליציה.

מחנות העבודה ו"הפתרון הסופי"

עם התחלת הגירושים ההמוניים מהגטאות בגנרלגוברנמן למחנות ההשמדה במרס 1942 השתנתה גם מערכת עבודות הכפייה של היהודים. תחילה ביצעה ההנהגה האזרחית רישום של כל היהודים, מסווגים על פי כישורי העבודה שלהם. בפינוי הראשון של גטו ארגנה הנהלת העבודה את הסלקציה של העובדים היהודים, אולם בהדרגה נטלו לעצמם מפקדת האס.אס. והמשטרה את הסמכות הכוללת לעבודות הכפייה של יהודים, בגטאות ובמחנות, ולשכות העבודה נאלצו לוותר על כך ב- 25 ביוני 1942. נראה שכבר באפריל הוציא הימלר פקודה שכל היהודים המסוגלים לעבודה, מגיל 16 ועד גיל 35, יוצאו מתוך אקציות המוות. את התקנה הסופית בקשר לגורלם של היהודים בגנרלגוברנמן הוציא הימלר ביום 19 ביולי 1942. בהוראה למפקד העליון של האס.אס. והמשטרה בגנרלגוברנמן, קבע פרידריך וילהלם קרוגר (Krüger), שעד סוף השנה יוחזקו יהודים שסווגו כמסוגלים לעבודה רק במחנות בגנרלגוברנמן.

מאוגוסט ועד אמצע אוקטובר 1942, כלומר בשלב הנורא ביותר של הרצח ההמוני, פרץ ויכוח סוער על כ- 300,000 עובדים יהודים. בדיון שבין מנגנון המשטרה ובין הוורמאכט והחברות התעשייתיות, הדגישו האחרונים את המחסור בכוחות עבודה בגנרלגוברנמן, בשל העברת עובדים פולנים לרייך. כאשר בספטמבר 1942 שוב הסתמן משבר בחזית המזרחית, החליט היטלר בשיחה עם מיניסטר החימוש אלברט שפאר (Speer) כי עובדים מקצועיים יהודים חייבים להישאר קודם כול בגנרלגוברנמן. בתחילת אוקטובר הורה הימלר להשאיר זמנית עובדים יהודים, אולם רק במחנות ריכוז של האס.אס. וכך התפתח מיוני עד אוקטובר 1942 הקו החדש: צמצום בגיוס העובדים היהודים והיענות רק לצרכים של הוורמאכט.

מחנות חדשים הוקמו בעת ההיא בעיקר במחוז ראדום. 300,000 יהודים ששהו שם נרצחו מאז סוף יולי בטרבלינקה, תוך שישה שבועות בלבד. בקיילצה (Kielce) הוקם ב- 20 באוגוסט, בחלק אחד של הגטו, מחנה לעבודות כפייה, וב- 2 בספטמבר הוקם מחנה לייצור פגזים של קונצרן האסאג (HASAG). עוד מחנות של—האסאג הוקמו ב- 22 בספטמבר בצ'נסטוובה (Częstochowa). גדול הרבה יותר היה המחנה החדש בסקארז'יסקו-קאמיינה (Skarżysko-Kamienna) שהכיל מזמן לזמן 8,000 אסירים. מחנה עבודות הכפייה הגדול ביותר עבור יהודים הוקם במחוז קרקוב, על אדמות בית הקברות היהודי בדרום-מזרח קרקוב, בפלאשוב (Plaszow). תכניות לכך היו קיימות כבר מאז קיץ 1942. ה"פתיחה" בפועל של המחנה הייתה ב- 28 באוקטובר 1942, במקביל לפינוי הגטו בקרקוב. במהלך הרחבת המחנה הגיע מספר האסירים במחנה בספטמבר 1943 ל- 12,000 איש. 25,000-30,000 אסירים (כמחצית מהם פולנים) נשלחו לפלאשוב, ו- 8,000 מהם מצאו שם את מותם.

עם גל הפירוק השני של הגטאות במרס 1943 בוצע גם הצעד הבא לקראת הקמת מחנות. ב- 8 במרס 1943 הקימו מפקדת הא.ס.א.ס והמשטרה בראדום מחנה של מפעלי חימוש בבליז'ין (Bliżyn), אשר מאוחר יותר קלט כ- 4,000 יהודים, בעיקר מביאליסטוק. ב-1 באפריל הוקם מחנה אוסטרוביץ (Ostrowiec) שנכלאו בו 2,000 אסירים. למחנה שבנייה (Szebnie) במחוז קרקוב נשלחו יהודים מאז מרס 1943. לצד רוב של אסירים יהודים נאסרו שם גם פולנים, אוקראינים וצוענים.

כבר מאוקטובר 1943 טיפלה מפקדת הא.ס.א.ס והמשטרה של לובלין בהכנסת מפעלי גטו ורשה לתחום אחריותה. לשם כך הורחבו המחנות בפוניאטובה (Poniatowa) וטרבניקי (Trawniki). בהתאם לפקודתו של הימלר ב- 9 בינואר 1943 היה הגירוש אמור להתחיל מייד. אולם ההעברה נכשלה באותו שלב בשל אירועי ההתנגדות ב- 18 בינואר בגטו ורשה. בטרבניקי הוחזקו מאז מאי 1942 יהודים ממחוז לובלין. מפברואר 1943 הגיעו לשם 5,600 יהודים מגטו ורשה, וממאי גם מביאליסטוק.

אחד המחנות האחרונים הגדולים שהוקמו עבור יהודים בגנרלגוברנמן היה המחנה ברחוב גנשיה (Gęsia) בוורשה. אחרי ביקורו בוורשה בינואר 1943 הסדיר הימלר את הקמתו של מחנה ריכוז לאחר פירוק הגטו. מאחר שפעולת חיסול הגטו ארכה יותר מכפי שנצפה, בשל מרד אפריל 1943, רק בחודש יולי יכול היה אוסוולד פוהל (Pohl), ראש המשרד למשק ומינהל של הא.ס.א.ס, להודיע על הקמת המחנה. האסירים היהודים שעבדו במקום הובאו מאושוויץ; רבים מהם היו יהודים יוונים ורק מעטים היו מפולין.

בין מרס למאי 1943 הגיעה מערכת המחנות של הא.ס.א.ס להיקפה הגדול ביותר. עד אז פורקו וחוסלו כמעט כל הגטאות בגנרלגוברנמן באקציות אכזריות. גטאות לא שונו יותר ל"גטאות עבודה". יום לפני חיסול גטו קרקוב, ב- 13 במרס 1943, הגיעו לפלאשוב 8,000 יהודים מהעיר. בכך הגיע מספר האסירים בו ל- 10,000. בעקבות פינוי הגטאות והקמת כמה מחנות חדשים נאסרו 120,000 עובדי כפייה יהודים, לפחות, בגנרלגוברנמן. במרס 1943 הגיעו כ- 50,000 למחוז גליציה, 22,000 למחוז ראדום, וביוני הגיעו 37,000 יהודים, בעיקר מוורשה ומביאליסטוק, למחוז לובלין. עד מרס 1943 בוצעו בדרך כלל הוראותיו של הימלר; כמעט כל היהודים שדורגו כבלתי כשירים לעבודה נרצחו, כמעט כל השאר רוכזו במחנות. אולם גם חלק גדול מהיהודים שסווגו באביב 1942 ככשירים לעבודה נרצחו, משום שבא.ס.א.ס התייחסו לעבודת הכפייה של היהודים כאל "רע הכרחי" ולא כמדיניות לטווח ארוך. יש לזכור גם, שבהרבה אזורים בגנרלגוברנמן חסרו מתקנים לעבודות כפייה, ביניהם גם במפעלים גרמנים שרצו להגן על חיי עובדיהם.

מפקדי המחנות לא היו, בדרך כלל, קצינים. רק במחנות האזוריים הגדולים כמו לבוב, לובלין וקרקוב החזיקו קציני א.ס.א.ס במשרת המפקד. רוב המפקדים והמנהלים אינם מוכרים כלל ועיקר לפני כניסתם למערכת מחנות הריכוז. הם החזיקו בעוצמה רבה ופעלו ללא פיקוח.

ברובם הגדול רצחו גם במו ידיהם. רק על מעט מהם ידוע שהקלו בצורה ממשית על תנאי המאסר. ברוב המחנות היו רק מעט אנשי א.ס.א. פרט למפקדים היו אלה, בדרך כלל, מנהל המחנה ומנהל העבודה. במקומות מסוימים השמירה במחנות הופקדה פעמים רבות בידי שומרי המפעל שבו עבדו האסירים. במזרח ובדרום הגנרלגוברנמן היו השומרים בעיקר אוקראינים. ברוב המחנות הייתה גם משטרה יהודית, ובמקרים יוצאים מן הכלל היה עליה לדאוג בעצמה לשמירה.

האסירים היו בדרך כלל גברים יהודים בגילים שבין 15 ל-45. עד תחילת 1942 הם גויסו בעיקר באמצעות מועצות היהודים (היודנראט), אך גם בפשיטות של המשטרה. מקיץ 1942 עברו האסירים סלקציה במהלך פינוי הגטאות, והם היו היחידים ששרדו את אקציות הרצח האלה. נשים יהודיות היו מיעוט במחנות. הן עבדו לרוב בייצור או בתיקון מדים והוחזקו בנפרד מהגברים. רק נשים מעטות עבדו כטבחיות וכובסות. לילדים או תינוקות לא היה למעשה כל סיכוי לשרוד במחנה עבודות הכפייה. כאשר הבחינו בהם, בדרך כלל רצחו אותם. רק במקרים בודדים יוצאים מן הכלל סבלה הנהלת המחנה את נוכחותם של ילדים, כפי שהיה עד מרס 1944 בסקרז'יסקו-קאמינינה. במחנות הגדולים חיו לצד רוב האסירים היהודים גם לא-יהודים: — פולנים, אוקראינים וצוענים. אלה היו כפופים למשטר פחות נוקשה מהיהודים, ולעתים קרובות גם שוחררו.

עבודה והשמדה

מטרת המחנות הייתה ניצול כוח העבודה עד למיצויו. צורת העבודה ושיעורי התמותה שיקפו את ניצול כוח העבודה של האסירים. במחנה עבודת הכפייה הראשון של הא.ס.א. נעשו עדיין עבודות תשתית עבור פרויקטים גדולים, גם אם התבררו לימים כחסרי תכלית. לכך נוספו מפעלים שהיו שייכים לא.ס.א., בעיקר מפעלי חימוש. מחנות קטנים יותר עבדו עבור מפעלי מלט, פסולת פחם או עבור נכסים חקלאיים של הא.ס.א. חלקן של חברות ממשלתיות היה מועט יחסית בהעסקת האסירים.

אולם רוב האסירים הועסקו במשק הפרטי הקשור לחימוש, בעיקר מאוקטובר 1942. כאן היה פיקוד החימוש קובע את עניין העברת עובדי הכפייה היהודים אל החברות, ובהתאם לכך גם למחנות שהיו בניהול הא.ס.א. במחוז ראדום היה לחברת ייצור הפגזים האסאג מקום מרכזי. גם קונצרן הבנייה הגדול היינקל (Heinkel) החזיק מפעלים גדולים שבהם עבדו עובדי כפייה יהודים. חברות גדולות לא מעטות ניהלו עסקים עם הגנרלגוברנמן. לדוגמה שטייר-דיימלר-פוש (Steyr-Dimler-Puch) או סימנס (Siemens) במחוז קרקוב. במחנות פוניאטובה וטרבינקי היו אלה חברות טבנס (Toebbens) ושולץ (Schultz) שהעבירו את מפעלי הגטו שלהן מוורשה. כמה חברות קטנות יותר העבידו את האסירים

בפלאשוב. כאן מוכר בעיקר מפעל מוצרי האמייל של אוסקר שינדלר, שהחזיק מפעם לפעם במחנה חיצוני משל עצמו.

לחברות הכלכליות היה מרחב תמרון ניכר במגען עם עובדי הכפייה היהודים. בניגוד למה שקרה במחנות האס.אס, שבהם לא הועסקו כמעט בריונים ורוצחים, וההתייחסות והטיפול היו שונים. אבל לא חסרו מקרים, שגם מצד שומרי המפעל היה היחס גרוע, ומקרי רצח היו עניין שבשגרה.

לא ניתן לענות בצורה חד משמעית על השאלה איזה תפקיד מילאו המחנות ברצח ההמוני של יהודי אירופה. עד תחילת 1942 יחס גרוע לאסירים היה הכלל, אולם מעשי רצח המוני היו יוצא מן הכלל. עם ראשית "הפתרון הסופי" עלתה גם האפשרות של "השמדה באמצעות עבודה". דווקא מפקד איינזצגרופה C, אוטו ראש (Rasch), האחראי לרצח ההמוני של עשרות אלפי יהודים באוקראינה, תהה באוגוסט 1941 מדוע לא נעשה שימוש בגנרלגוברנמן בעקרון ה"השמדה באמצעות עבודה". הרעיון הזה עלה שוב ושוב בתכיפות גבוהה. ואכן, מפקד האס.אס בלבוב, קצמן, הוציא הוראה שכל היהודים שאינם עובדים כהלכה והחולים במחנות יוצאו להורג. עיקרון זה בא לידי ביטוי בצורה שונה גם ב"פרוטוקול" של ועידת ואנזה. עבודת הכפייה הייתה עתה חלק מ"הפתרון הסופי". באביב 1942 הושמדו האסירים היהודים במחנות במזרח גליציה ובמידנק בתוך שבועות ספורים.

אולם כבר בקיץ 1942 נעשו ניסיונות לשפר את מצב האספקה הגרוע במחנות על מנת לשמר, לפחות לטווח קצר, את כוח העבודה של האסירים. בגנרלגוברנמן נותרה בידי הנהגת המחנה ההחלטה איך לארגן את התזונה. רק בשנת 1943 טרחה הנהגת האס.אס לדאוג לאספקה טובה יותר ולתרופות. עד סוף המלחמה הורשה מפעם לפעם משרד העזרה הסוציאלית היהודית בקרקוב, אותו שריד של מערכת העזרה העצמית היהודית בגנרלגוברנמן, לספק למחנות תזונה, ביגוד ופריטים רפואיים.

החל מסתיו 1942 החל מבנה המחנות להשתנות. הרצח ההמוני הלך והפחית בהדרגה את כוח העבודה. מעשי הטבח המתמידים בגנרלגוברנמן הגיעו לשיאם. מפקדי מחנות רבים נטו, בשל הגדלת מספרי האסירים במחנות, לסלקציות גדולות יותר. לשם כך השתמשו בטכניקות נוראיות: "מירוצי ניסוי" של כל האסירים, מירוצי הימורים בכפייה, שבהם "נופו" החלשים ובסופו של דבר נרצחו. כמה מחנות גדולים נחשבו על ידי האס.אס לאתרי הוצאות להורג לכל דבר. בפיאסקי (Piaski), מאחורי מחנה יאנובסקה בלבוב, בוצעו מאז ספטמבר 1942 מעשי רצח בתושבי גטו לבוב ובאסירי המחנה. על פי האומדן רצח כאן הגסטאפו של לבוב 30,000 איש. מסביב למחנה פלאשוב, הגסטאפו של קרקוב רצח יהודים מקרקוב ותושבים אחרים. 3,000 עד 4,000 איש נורו בקרבת המחנה. נקודת השיא באכזריות הייתה הרצח במבצע "ארנטפסט" (Erntefest) בנובמבר 1943 במחוז לובלין.

בהשוואה למחנות אחרים, ובעיקר למערכת מחנות הריכוז, ניתן להבחין כאן בכמה הבדלים. ראשית, עד סוף 1943 הייתה יכולת המעבר בין שתי מערכות המחנות מועטה יחסית. רק למיידנק הועברו מפעם לפעם אסירים ממחנות עבודות הכפייה. בסוף 1943 ובתחילת 1944 השתנה המצב. מחנה הריכוז פלאשוב קלט אסירים מאושוויץ, ומאז נובמבר 1943 בוצעו טרנספורטים מהמחנות אל אושוויץ.

עד 1943 ניתן למצוא כמה הבדלים משמעותיים ביותר לעומת המחנות שהיו נתונים לפיקוח הרשות המרכזית של מחנות הריכוז. נראה שהיו קיימות רק מעט תקנות מרכזיות שניתנו על ידי הנהגת האס.אס והמשטרה. פעמים רבות לא ידעו מנהיגי המחנה שזה עתה מונו לתפקידים כיצד להפעיל את המחנות. הקשר ההדוק אל מטות האס.אס, אשר היוו צמתי הוראות ביחס לרצח המוני, קידם גם את האלימות הקשה במחנות. לכך נוספה גם השחיתות החמורה של מנהלי המחנות, שהשפיעה אומנם בצורה חיובית על האסירים, אולם הביאה גם להסתאבות מוחלטת. בשלב המוקדם יכולים היו היהודים לעתים קרובות "לקנות את דרכם" אל מחוץ למחנות, בשלב המאוחר יותר הצליחו, באמצעות שוחד, להיכנס אל המחנות, אשר מאז קיץ 1943 היו למעשה אתר השהות החוקי היחיד שנותר עבור יהודים. בניגוד למחנות הריכוז, לא היו כל תקנות ניהול במחנות עבודות הכפייה, אלא רק פקודות המסגרת שהוזכרו, שעל פיהן יש לרצוח את האסירים היהודים ואת הנמלטים. במקום עונשים מדורגים הונהגה מדיניות של רצח אסירים על כל "עוון" מזערי.

רק באושוויץ ובמיידנק השתלבו מערכי ההשמדה והעבודה זה בזה. בגנרלגוברנמן בוצעו הסלקציות בעיקר במהלך פינויי גטאות, ועבודת כפייה או מעשי רצח המוני באמצעות גז באתרים אחרים. רק במחנה יאנובסקה בלבוב התפתח מערך עבודה והשמדה גדול יותר. עם הצירוף של מחנות עבודות כפייה רבים אל המשרד למשק ולמינהל של האס.אס (WVHA) הושוו בהדרגה התנאים במחנות העובדה לאלה שבמחנות הריכוז, ובמהלך הפינוי המחנות מאז אמצע 1944 התמזגו שתי המערכות לחלוטין.

יש להניח שהיטלר והימלר תכננו את הרצח המיידני של עובדים יהודים גם בגנרלגוברנמן, כפי שאמר הימלר באוקטובר 1942: "בכל זאת גם שם ייעלמו יום אחד היהודים, בהתאם לרצון הפיהרר". אולם נוצר תמיד פער גדול בין התוכניות בקשר ל"שאלת היהודים" לבין מימושו, תופעה שהמחקר עוסק בה ברחבה. בשל המחסור החמור בכוחות עבודה בגנרלגוברנמן לא בא כלל בחשבון פירוק המחנות באביב 1943. באותה עת נכנס גורם חדש לחישובי הצמרת הנאצית. הימלר החל לראות את הגטאות האחרונים ואת המחנות כסיכון ביטחוני גובר והולך. כבר בסתיו 1942 הוא הגיב בתחושת עלבון קשה ביותר כאשר שמע על ההתקפה של המחנתרת הקומוניסטית הפולנית על מחנה עבודות הכפייה הקטן ביאניסוב (Janiszów) במחוז לובלין. הוא הורה מייד לקרוגר לפרק מחנות קטנים שבהם השמירה גרועה. הנהגת הרייך הופתעה גם כאשר היהודים האחרונים בגטו ורשה

הגנו על עצמם, באמצעות נשק, באפריל 1943. ולכן, כבר במאי 1943 החליט הימלר על פירוק כל שאר הגטאות, שהיו מצויים עתה בעיקר במחוז גליציה. ב-19 ביוני התייעץ עם היטלר, ויומיים מאוחר יותר הוציא הוא את הפקודה לכלוא ולרצוח חלק מהיהודים שנותרו. ב-22 ביוני פגש הימלר את המפקד העליון של האס.אס והמשטרה בגנרלגוברנמן, קרוגר. האחרון כבר ניהל זה זמן רב משא ומתן עם פיקוד החימוש, שהיה מעוניין במחנות רבים ככל האפשר.

השלבים האחרונים: 1943-1945

ביוני 1943 הורה הימלר לפרק את המחנות במזרח גליציה עד ל-1 באוגוסט 1943. מאז 23 ביוני נרצחו שם רוב האסירים היהודים, כנראה יותר מ-25,000 איש, בהוצאות להורג המוניות. נותר רק מחנה המחוז המרכזי ליאנובסקה ולאחר התערבות של גורמים כלכליים—גם כמה מחנות במחוז צ'ורטקוב (Czortków).

גם מצבם של עובדי הכפייה היהודים במחוזות האחרים היה מסובך ביותר. ביולי 1943 נרצחו אסירים רבים במחנה של HASAG בצ'נסטוחובה. התפתחויות רבות קבעו את המהלכים שנקבעו בחודשים הבאים: ראשית, המרד במחנה ההשמדה טרבלינקה ביום 2 באוגוסט 1943 וניסיון ההתנגדות בגטו ביאליסטוק באותו החודש. רק באוקטובר התייצבו העניינים. ב-29/28 בספטמבר 1943 ניהל הימלר בפעם האחרונה שיחה עם קרוגר. כאשר ב-14 באוקטובר פרץ מרד גם במחנה ההשמדה סוביבור, הוציא הימלר את ההוראה לפרק לאלתר את כל מחנות עבודות הכפייה המצויים בחלק המזרחי של הגנרלגוברנמן. ב-3 וב-4 בנובמבר 1943 נערך מבצע משטרתי רב היקף במחנות האס.אס במחוז לובלין. במהלך מה שמכונה מבצע "ארנטפסט" נורו ביומיים אלו 42,000 אסירים, בעיקר במידנק, פוניאטובה וטרבניקי. נוסף על כך, ביום 3 בנובמבר גירשה המשטרה את האסירים של מחנה עבודות הכפייה הגדול שבנייה (Szebnie) לאושוויץ. ארבעה ימים אחר כך שוב היה הימלר בקרקוב. הוא שוחח עם המפקד העליון החדש של האס.אס והמשטרה, קופ (Koppe), בין השאר גם על הצעדים הנוספים נגד היהודים. התוצאה הייתה מעשי טבח גדולים במחנות הגדולים שעוד היו קיימים בפלאשוב, ביאנובסקה ובמחנות נוספים.

בתחילת 1944 ניתן להבחין בשינוי מוגבל במדיניות נגד עובדי הכפייה היהודים שנותרו במחנות בגנרלגוברנמן. עד אז, למרות הקרבה ההולכת וגדלה של החזית המזרחית, נמשכו מעשי הרצח ההמוניים הגדולים. להרבה מהמחנות שנותרו הגיעו יהודים שירדו למחתרת, אולם לא יכלו יותר לכלכל את עצמם ולהמשיך להסתתר. על פי ההשערה, חיו בקיץ 1944 עוד כ-70,000 אסירים במחנות, ועל פי האומדנים של הארגונים היהודים במערב, אפילו 100,000 יהודים. מייד אחרי מעשי הטבח של "ארנטפסט" לחץ פיקוד החימוש, למורת רוחה של הנהגת האס.אס, להשתמש שוב ביהודים לצורך עבודת הכפייה.

בויליצ'קה (Wieliczka) לא הרחק מקרקוב, הוקם באביב 1944 מחנה חדש, גדול יותר, במבנים לבניית מטוסים. המחנה כלל אסירים שפנו מבודזין (Budzyń) ומיילצה (Mielce). בסך הכול דווח על דרישה נוספת ל- 15,000 אסירים. הימלר אסר את קליטתם של יהודים מאזורי הרייך או מהונגריה, אולם הם נקלטו בכל זאת. יהודים מהונגריה הגיעו למחנות הריכוז פלאשוב ולוורשה.

רוב האסירים פונו במהלך שתי המתקפות הסובייטיות הגדולות ביולי 1944 ובינואר 1945 מערבה. כבר במרס החלה הריסת המחנה האחרון במחוז לובלין. רוב אסירי המחנות האחרים גורשו לאושוויץ. באושוויץ חלקו את גורלם של כל מי שהגיעו לשם. חלק הארי של האסירים מפלאשוב הגיע באוגוסט 1944 אל מאוטהאוזן (Mauthausen) ושטוטהוף (Stutthof). מחנה עבודות הכפייה סקארז'סקו-קאמינה פונה גם הוא לבוכנוואלד (Buchenwald). במחנה הריכוז בוורשה נורו ב- 27 ביולי 430 אסירים, וכל השאר הועברו לדכאו (Dachau).

את מחנות עבודות הכפייה הגדולים עבור יהודים אפשר לראות כחלק ממדיניות "הפתרון הסופי" מ- 1941 ועד 1945, אם כי הם לא נכללו בתוכנית לרצח המוני עד לאביב 1942. בקיץ 1942 היו אלה רק קצמן וגלובוצניק שהפעילו את תוכניות הרצח שלהם עצמם. אולם אותה עת הופיעו התפתחויות חדשות בנוגע ל"פתרון הסופי": מחסור בכוח עבודה והוויכוח שהתנהל על העובדים היהודים. כתוצאה מכך, וכפשרה בין ההשמדה לבין עבודה, שונו גטאות רבים באוקטובר 1942 והפכו למחנות, וכן הוקמו מחנות חדשים. בניית המחנות הייתה קשורה אז בצורה הדוקה לפינוי הגטאות. מאוקטובר 1942 ועד אוקטובר 1943 הגיעה מערכת מחנות זו להיקפה הכולל. אולם מעשי הרצח שהמשיכו להתרחש בהם מציגים את חולשת המערכת שהתבססה על עובדי הכפייה היהודים. תפקיד יחסית קטן בפעולות הרצח מילאה מערכת מחנות הריכוז, שאליה הועברו שרידי מערכת המחנות בתחילת 1944, אחרי רציחתם של חלק גדול מהאסירים. בשני המחוזות המזרחיים, לובלין וגליציה, כבר לא חיו אז כמעט יהודים.

גל הפינוי השני בקיץ 1944 לא הסתיים, כפי שהיה בעבר, ברצח המיידני של כל האסירים, אך אלה ששרדו נרצחו במהומה של השלב האחרון של "הפתרון הסופי". במחוזות לובלין וגליציה נרצחו תושבי המחנות מיידית, פרט ליוצאים מן הכלל מעטים. ממחוז ראדום וקרקוב גורשו הרוב למערב, ושם קיפחו רובם את חייהם.

הנהלת מחנות אלו הוחזקה בידי מטות האס.אס והמשטרה, ומשום כך הייתה יחסית מעוטת ריכוזיות. הם היו קשורים למוסדות שארגנו בגנרלגוברמן את מעשי הרצח ההמוניים, וחלקית ביצעו אותם בעצמם. בשלב המוקדם, עד אביב 1943, נבנו מחנות עבודות הכפייה ליהודים בצורה מאולתרת, ותנאי החיים היו בהם היו רצחניים. בגודלם ובמבנם היו המחנות

שונים זה מזה, וכך גם בתנאי החיים של האסירים. בולטת השונות האזורית, שנבעה מהתנאים השונים במחוזות, והמדיניות של הנהגות האס.אס והמשטרה המקומיות. המחנות היחידים שהתקיימו יותר משנה אחת היו קשורים למפעלי התעשייה. כאלה היו בראש ובראשונה במחוז ראדום. האסירים ששהו שם לא נרצחו כולם מייד במהלך מתקפת הקיץ של 1944, אלא פונו למערב. הדבר חל גם על חלק גדול מעובדי הכפייה היהודים במחוז קרקוב. אלה נפגעו גם במעשי הרצח ההמוני של אקציית "ארנטפסט". מערכי מחנות דומים היו קיימים גם באזורים מחוץ לגנרלגוברנמן: בשלזיה-עילית במסגרת "ארגון שמלט" (Organisation Schmelt), מחנות קטנים היו גם בוורטגאו, במחוז ציכנאו (Zichenau) ובמחוז ביאליסטוק. משנת 1943 הוקמו המחנות בארצות הבלטיות, שהשתייכו חלקית למערכת מחנות הריכוז וכל העת הועברו צפונה. כל זה מלמד, שהמחנות האלה לא היו חלק מאסטרטגיה כללית או מהתפתחות של מערכת מחנות הריכוז, אלא מערכת מזדמנת בשלבים מסוימים של "הפתרון הסופי", שנועדה להקל את המחסור בכוח עבודה. כמעט בכל המחנות הייתה התייחסות ברוטלית באופן שלא ייאמן לאסירים יהודים וירי המוני שחזר על עצמו בתקופות שונות. בצדק כתב המפקד מחנה שבנייה (Szebnie) בספטמבר 1943 אל אשתו: "העבודה כאן יותר מדי אכזרית, ומה שאנו חייבים לעשות כאן אינו מכובד לגרמנים. איני יכול לכתוב לך על כך.... אם יקרה פעם דבר מה, אין לנו, כאומה, לקוות עוד לצדק".

מקור: בשביל הזיכרון, 37, 2000, עמ' 11 – 18.